

СИМВОЛІКА КАЛИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ПІСНЯХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ХХ СТ.

Проаналізовано символіку дендронічного образу калини в українських піснях національно-визвольних змагань ХХ ст. (стрілецькі, повстанські). Найбільше фольклорний образ виступає словом-символом як домінанта в асоціативних зв'язках: калина – дівчина (мати), калина – Україна, калина – кров. Завдяки новим чи переосмисленим дієслівним сполученням символ доповнюється новими конотатами (стрілецька честь, державна незалежність). Висока частотність актуалізації лексеми калини у формулах традиційних символічних ситуацій підтверджує фольклорність стрілецьких й повстанських пісень. Автор вважає, що способи реалізації символічного свідчать про відкритий ряд значеннєвої парадигми символу калини в українській пісенності нового часу.

Ключові слова: символ, асоціативний зв'язок, символічна ситуація, сема, мотив, фольклорний образ, пісня.

Doc. O.M. Kuzmenko – Institute of Area Studies at the NAS of Ukraine

The symbolics of guilder rose in Ukrainian songs of the 20th century national liberating movements

The article analyses the symbolics of dendronomic image of guilder rose in Ukrainian songs of the 20th century national liberating movements (riflemen, insurrectional). The folklore image presents itself most of all as a symbol dominating in associative combinations: guilder rose – virgin (mother), guilder rose – Ukraine, guilder rose – blood. Due to the new or reinterpreted verbal combinations (to bend, to pluck, to raise or hoist), the symbol is enriched with new connotations (riflemen honour, state independence). A high frequency of cases when the guilder rose lexical unit is actualised in the traditional symbolic situation formulas proves the folklority of riflemen and insurrectional songs. The author believes that the ways of realisation of the symbolic can only affirm an open sequence of guilder rose symbolic paradigm in Ukrainian songs of the new age.

Keywords: symbol, associative connection, symbolic situation, seme, motive, folklore image, song.

Традиційні фольклорні символи у складній системі світової символіки є чи не найпродуктивніші для наукових студій над образно-поетичними константами. Історіографія питання давня, доволі обширна і різнобічна. Сучасні дослідники народної словесності справедливо зазначають, що "символіка, символ у народній поезії – це стійке суворо диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій у певній поетичній системі" [1]. Кожен жанр фольклору передбачає свою поетичну систему, тому українські патріотичні пісні як поліжанрові твори вибрано для дослідження не випадково. Загальнослов'янський символ калини надзвичайно часто трапляється саме в українських піснях, на що звернув увагу ще у середині ХІХ ст. М. Костомаров, досліджуючи рослинну символіку [2]. Зазначена тема є складовою актуальної проблеми фольклористики: трансформації символічних образів та їх символічних значень у поезії фольклору.

Цікавий з цього погляду лінгвістичний аналіз символіки в українській народній творчості подає О. Сімович [3]. Опираючись на її переконливу теоретичну схему аналізу семантики символів-дендронімів, і зокрема калини, застосовуємо їх до матеріалу, який має свою специфіку. Стрілецькі та повс-

танські пісні – це новотвори ХХ ст., отже вони дають змогу простежити характер стійкості асоціацій та можливість появи додаткових узагальнених значень, емоційних оцінок в окремо взятому слові – символі калина. Найуживаніше тлумачення лексеми ("калина" – "кущова рослина родини жимолостевих, що має білі квіти й червоні гіркі ягоди" [4]) стосується одного із 200 видів цієї рослини – "калини звичайної" (*Viburnum opulus*). Її значна поширеність на теренах України, пов'язаність із родинно-побутовими, календарними обрядами (весілля, похорони, осінній обряд "похід на калину" та ін.) зумовили перехід із світу номінативної одиниці у світ художнього образу.

Іманентна властивість тематичної групи пісень, взятих для обстеження, полягає в органічному поєднанні творів власне народних та літературного походження, що під впливом традиції народного редагування піддалися фольклоризації чи є виявом фольклоризму. Аналіз текстів, де є художній образ калини (без варіантів понад 30 одиниць) [5; 6], засвідчив, що він має декілька чітко диференційованих символічних значень. Домінує загальнопоширена спорідненість "калина – дівчина". Цю стійку асоціацію розглядали видатні фольклористи М. Костомаров, О. Веселовський, О. Потебня. Останній писав, що "калина стала символом дівчини тому ж, чому дівчина названа красною; за єдністю основного уявлення вогню – світла в словах: дівчина, красна, калина" [7, с. 207].

Воєнна тематика стрілецьких та повстанських пісень визначила дещо інші акценти у семантично-асоціативному полі символу. Тут краса дівчини не тільки у зовнішньому, фізіологічному прояві (давніша формула вияву символічного). Завдяки різним формам психологічного паралелізму (симетрія внутрішньої динаміки, рідше синтаксична) розкриваються семи "краса дівочого кохання і вірності", а також – "самотність, сирітство":

Ой у лісочку та й на пісочку росте калина як сиротина.

Її садила дівчина мила, як свого стрільця випроважала. [8]

Цвила, цвила клинонька та й в'янути стала,

– Ой чого ж ти, дівчинонько, прясти перестала?

– Пішов, пішов мій миленький в повстанські загони.

– Не журись, моє серденько, він край наш боронить [6, с. 204].

Категорія дії як основна ознака зіставлень тут і в інших асоціативних парах пов'язана із дієсловами, що є символічно значущими елементами. Словник предикативних сполук традиційний. Позитивне навантаження мають тільки різні граматичні форми слова "цвісти":

Як калина зацвіла, віття квітом вкрасила,

Вузенькими стежечками,

Біленькими ніжечками,

До стрільця-молодця виходила.

(Р. Купчинський "Як калина зацвіла") [9, с. 112].

Переважають словосполучення негативного оцінного змісту. Це структури із особовими дієсловами як з прямим предметним значенням рослини: "росте", "схилилась", "похилилась", "зігнулась":

Ой жиє він, жиє в темному лісу,

Висока могила на грудях йому.

Червона калина росте при йому,

Молода дівчина плаче по йому.

("Йшли стрільці до бою та й через поля") [10].

так і з метафоричними значеннями (у літературних за походженням піснях можлива описова форма): "заридала", "заснула", "слізоньки ковтає", "цвітом наливалася": "Поховала дібровонька, заридала калинонька: "В могилі сивій, в могилі сивій" ("Ой впав стрілець у край зруба" М. Гайворонського) [11].

Типовими для поезики пісенних новотворів є актуалізація традиційних символічних формул із дієсловами ламати (зламала), рвати, нагнути (пригнула), зрубати калину. Вираз "гнути калину" східно-польського походження й означає залицятися до дівчини, зачіпати її. Більш поширена у східних слов'ян форма "ламати калину" символізує поняття любити дівчину, видавати її заміж [12]. Типовий зачин народної стрілецької пісні про прославлену хорунжу Легіону УСС Олену Степанівну "Ой дівчина молоденька пригнула калину" у різних варіантних проявах, здавалось би, вже не має достатньої повноти символічного, характерного для весільних пісень. Проте одна із сем "дівоча чистота і честь" набуває значеннєвого розгалуження, відтак зумовлює новий асоціативний ряд: "дівчина – стрілецька честь":

Ой дівчина молоденька нагнула калину,
Їдуть стрільці січовії з гори на долину.
Як з'їхали на долину, поставали в лаву,
Як прогнали вороженьків, дістали похвалу [13].

Другий вид символічної спорідненості калина – Україна притаманний найбільше стрілецьким і повстанським пісням. Він ґрунтується на поєднанні декількох сем, що, як і попередня пара, підкріплено граматичним родом жіночого образу. У цьому виявляється сутність національної специфіки мови, бо тут символ калини є образом, що виражає не наочну чи конкретно-чуттєву ознаку, а є виразом ідеї [14], головно ідеї державності. Наприклад, у фольклорних варіантах пісні С. Чарнецького, Г. Труха "Ой у лузі червона калина" найкраще помітно механізм реалізації асоціативного зв'язку. Завдяки доповненню у фольклорних варіантах пісні вводиться повторне звертання ліричного оповідача до образів "червоної калини" та її означуваного — "славної України". Відтак не тільки зберігається пафос пісні-гімну, але через розбудову паралелізму проявляється бажання народних виконавців оживити традиційною символікою поезику літературного за походженням твору. Завдяки заперечним дієслівним формам (не забудем, не хилися, не журися), повторам, організованим як антитезова пара ("зажурилася" – "не журися", "похилилася" – "не хилися"), нанизуванню зображальних ознак символу ("вгору рости", "маєш білий цвіт", "ти ще зелененька"), в імперативі ("підіймемо", "збережемо") виявляється патріотичний зміст, коріння якого сягають козацької ліро-епіки. Так, у варіанті, записаному на Бойківщині, розуміння ідеї волі і невмирущості поколінь українських героїв, закладених в фольклорному символі калини, передається через мотив спадкоємності:

Не хилися, червона калино, маєш білий цвіт.
Не журися, славно Україно, маєш славний рід.
Білим цвітом, червона калино, завітчайся,
Славним родом, наша Україно, гей-гей, розвеселяйся [15].

Він є провідним у пісні "Прийшла пора велика" (сл. А. Лотоцький, М. Угрин-Безгрішний), що була написана пізніше, у травні 1915 р.:

Гей ми, Стрільці січовії,
Стяги в нас малинові,
Ми перші в бій за волю йдем,
Червону калину на все, не на хвилину,
Високо, гордо піднімем! [16].

Отже, на ґрунті стрілецької символіки виділилась стійка формула піднімати калину із значенням "здобувати політичну незалежність", що підтверджується закріпленістю її у повстанських піснях:

Ми калину йдемо піднімати,
Хмари геть проженем [6, с. 109].

У цьому контексті національно-визвольної тематики прикметним є інший аспект відтворення образу. Не тільки українські, але й сучасні зарубіжні дослідники стверджують, що завдяки червоним ягодам, які нагадують краплі крові, калина в українців стала символом пролитої козацької крові [12]. Ця архаїчна значущість слів калина – кров (О. Братко-Кутинський вважає, що калина символізує відновлювану від покоління до покоління кров українського народу) за традицією зберігається і у піснях воєнної тематики нового часу:

У діброві при долині вітер повіває,
Там над стрільчиком калина слізоньки ковтає.
Ой червоні тії слъози з стрілецької рани,
Впав бідненький при долині, більше вже не стане [17].

У повстанській колядці "На синіх небесах" слово "калина" формально відсутнє. Проте згадана вище асоціативна пара опосередкована низкою взаємодоповнюючих одна одну сем, які реалізуються у структурі метафоричного порівняння: "калина – цвіт, кров, воля":

Хоч кривавим цвітом воля процвітає –
Над Києвом, злотоверхим, слава завітає! [6, с. 367].

Порівняння, як бачимо, ґрунтується безпосередньо на домінанті атрибутивного значення символу. У багатьох текстах стрілецьких та повстанських пісень вона виражається через двокомпонентну формулу із постійними епітетами, що позначають кольори: "червона (рідше красна) калина", "білий цвіт". Колір, як самостійний символічний елемент, доповнює символіку калини, проявляючи одночасно співіснуючі семи: червоний – "гарний, славний", білий – "чистий, невинний", зелений – "молодий, радісний":

– Не хилися, червона калино, ти ще зелененька,
Не журися, славна Україно, ти ще молоденька.
("Ой у лузі червона калина похилилася"). [18]
І повіяв вільний вітер, трава похилилась.
На повстанцях молоденьких розцвіла калина.
І зацвіла білим цвітом, віття розпустила,
Немов мати синів своїх білим пухом вкрила [6, с. 394].

Відомо, що уживання прикметника червоний, у значеннєвій структурі якого актуалізується сема "кривавий", увиразнює символічний зміст калини. Він традиційний для різних жанрів пісенного фольклору, де присутня асоціативна пара калина – смерть, могила. Це достатньо сильне лексико-семантичне поле, що підтримується похоронною обрядовою практикою, коли українці садять на могилі у голові покійника кущ калини. Для українців калина і в піснях є деревом поховальним, пам'ятником могил [2, с. 74]. Символічна ситуа-

ція на могилі калина часто має місце у канві стрілецьких народних пісень (щедрівках, баладного типу) і, що важливо, з'являється у фольклорних текстах, які в авторському варіанті реалізують інший близькоспоріднений дендронімічний образ (рожа, тополя):

Вийду я на ту могилу, зірву червону калину:
– Пращай, миленький, чорнобривенький,
Бо за тобою я загину.
("Іхав стрілець на війноньку") [19]
Мене поховайте в вишневім саду,
Мені посадіть червону рожу,
Мені посадіть красну калину.
Аби люди знали: згиб за Україну!
("Ой їхали стрільці та й на ворога") [20]

Традиційно у давніших за походженням піснях та більшості стрілецьких словосполученнях "калина на могилі" має стійке символічне значення: тужлива пам'ять за померлим на чужині молодим козаком чи хлопцем, сином, братом ("А на тій могилі червона калина, За стрільцем ридає молода дівчина"). У повстанських піснях актуалізується ця ж формула, але з предикативною структурою "цвісти", що створює протилежне (оптимістичне) інтонаційне забарвлення, відтак породжується позитивна конотація символу:

Ой як прийде та година – встане Україна,
На могилі твого сина зацвіте калина.
Будуть пташки прилітати цвіт калини їсти,
Будуть йому приносити з України вісті [6, с. 438].

Цей приклад яскраво демонструє вияв прихованої семантики символу, яку помітив М. Костомаров, зазначивши, що посаджена на могилі калина – це символ любові у будь-якій формі вияву (подружньої, братньої, материнської, до Батьківщини). Отже тут домінуючою є сема "любов", що розширює асоціативний ряд символу калини до парадигми: калина – любов – Україна. Ця ж структура, вважаємо, є мікросхемою подвійного метафоричного перенесення, що дає змогу єдність рослинного із антропоморфним, як у стрілецькій пісні "Ой у полі могила з вітром говорила". Тут інтегруючим чинником, на основі якого відбувається зближення фольклорних образів матері та калини, є передусім первинність асоціативної пари Україна – мати, що традиційна в героїчному пісенному фольклорі українців:

Росла там калина в самоті єдина,
А Бог знає, що за мати поховала сина.
Поховала сина мати-Україна,
Ніхто за ним не заплаче – молода дівчина. [21]

У досліджуваних текстах поряд із формами прямого чи прихованого порівняння із жіночими образами лексема калини інколи фігурує в обставинних конструкціях, що вказують на місце чи час події. Вирази: "ворон... на калині кричить", "соловейко... все тьохкав на калині", "сяду у гай під калину", "ой вернуса... як калина зацвіте" – відіграють функцію символічної ситуації, що натякає на появу дівочого образу. Очевидно, можна говорити про те, що калина входить у систему "пейзажних символів", як береза, смерека [22].

Таким чином, у поезії українських пісень національно-визвольних змагань ХХ ст. широко представлено символіку дендронімічного образу ка-

лини. Найбільше цей давній фольклорний образ виступає словом-символом як домінанта в асоціативному зв'язку калина – дівчина (мати), калина – Україна, калина – кров. Завдяки новим чи переосмисленим дієслівним сполученням (нагнути, зірвати, підіймати калину) символ доповнюється новими конотатами (стрілецька честь, державна незалежність). Висока частотність актуалізації лексеми калини у формулах традиційних символічних ситуацій (калина на могилі, під калиною тощо) підтверджує фольклорність стрілецьких й повстанських пісень. Водночас способи реалізації символічного свідчать про відкритий ряд значенневої парадигми символу калини в українській пісенності нового часу.

Література

1. **Ерємина В.И.** Символика. Символ// Народные знания. Фольклор. Народное искусство, вып. 4. – М.: Высш. шк., 1991. – С. 110.
2. **Костомаров М.** Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994. – С. 72.
3. **Сімович О.** Поетична символіка української народної творчості: лінгвістичний аспект/ Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛДУ ім. Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 3-12.
4. **Словник української мови**, т.4. – К.: Наук. думка, 1973.
5. **Кузьменко О.** Фольклорні записи стрілецьких пісень 1992-2002 рр. (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Хмельницька обл.). – [Домашній архів]. – Далі: Кузьменко, д/а.
6. **Пісні УПА/ Зібрав і зредагував З. Лавришин//** Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто: Літопис УПА, 1996; Львів: "Літопис УПА", 1997, т.25.
7. **Потебня О.** Про деякі символи в слов'янській народній поезії// Потебня О. Естетика і поетика слова. – К: Мистецтво, 1985. – С. 207-210.
8. **Зап. О. Кузьменко** 30.08.1998 р. у с. Посухів Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Мигас Марії, 1928 р.нар. [Домашній архів].
9. **Ми йдемо в бій:** Повний зб. пісень Р. Купчинського/ Запис, упоряд., вступ. ст. і приміт. І. Соневицького. – Нью-Йорк: "Червона калина", 1977.
10. **Архів** Полісько-Волинського народознавчого центру. – Ф.5, од.зб.12, арк.317 (зап. 1990 р. у с. Качин Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.).
11. **Зап. О. Кузьменко** 28.05.1998 р. в с. Конюхи Козівського р-ну Тернопільської обл. від Сенік Катерини, 1922 р.нар. [Домашній архів].
12. **Усачєва В.В.** Калина// Славянские древности: Этимологический словарь/ Под общ. ред. Н.И. Толстого, т.1. – М.: Высш. шк., 1999. – С. 446.
13. **Зап. О. Кузьменко** 11.09.1999 р. в с. Красна Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. від Нагорняк Анни, 1926 р.нар. [Домашній архів].
14. **Таке розуміння** символу див. у кн.: Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 17.
15. **Архів Ін-ту** народознавства НАНУ. – Ф.1, оп.2, од.зб. 381, арк.45 (зап. 1990 р. у с. Ваньковичі Самбірського р-ну Львівської обл. від Сарахман Марії, 1923 р.нар.).
16. **Червона калина/** За ред. – М.: Утрина-Безгрішного. – Кіш УСС, 1917. – Ч.2 (червень). – С. 10.
17. **Зап. Г. Дем'ян** 06.12.2001 р. у м. Львові від Сікори Володимира, 1937 р.нар.
18. **Зап. О. Кузьменко** 27.09.1997 р. в с. Балинці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. від Кульчицького Василя, 1931 р.нар. [Домашній архів].
19. **Зап. О. Кузьменко** 11.09.1992 р. в с. Розвадів Миколаївського р-ну Львівської обл. від Скрипець Анни, 1909 р.нар. [Домашній архів].
20. **Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків//** Зб. наук. пр. – К.: Освіта, 2000. – С. 16.
21. **Зап. Є. Луць** 03.03.1997 р. в м. Яворів Львівської обл. від групи виконавців. [Домашній архів].
22. **Керлот Х.** Словарь символов. – М.: Refl-book, 1994. – С. 383.